

Гурій БУХАЛО

Форт над Іквою

ПРО АВТОРА

БУХАЛО Гурій Васильович народився 31 березня 1932 року а селі Дермань Дубенського повіту, нині — Здолбунівського району. Філолог, історик.

Закінчив український відділ факультету мови та літератури вчительського інституту (1949— 1951 рр.) та педагогічного Інституту (1860— 1962 рр.) в м. Рівному.

Кандидат історичних наук. Дисертація «Визвольна війна українського народу 1648—1654 років в сучасній польській історіографії» захищена в Інституті історії Академії наук УРСР.

Завуч, директор шкіл (1951 — 1962 рр.) у Зарічненському та Гощанському районах. Зараз працює завідуючим відділом історії обласного краєзнавчого музею (з 1963 року).

Г. В. Бухалом опубліковано на сторінках центральних, республіканських, обласних видань більше 40 наукових праць.

Активіст Товариства української мови Імені Тараса Шевченка «Просвіта».

МЧАТЬ автомобілі повз старовинне Дубно, пролітають першим за містом село Тараканів і беруть розгін далі на захід. Любуються проїжджі гарним мальовничим красевидом, який розкривається за Таракановом. Але ми певні, що як би вони не поспішали, а звернули б з центрального шосе і поїхали б ледь примітною дорогою вліво, коли б знали, який цікавий об'єкт вони минають. Проїхали б вони сотню, дві метрів цією дорогою, повернули б ще трішечки вправо — і опинилися б біля залізних зіржавілих дверей, через які проглядають незвичні тут, серед царства зелені, муровані стіни. А коли б ще зайшли за ворота, опинилися б серед якихось мурованих споруд, які вражають своєю монументальністю, своїми товстелезними стінами, своєю оригінальною архітектурою. Стіни ці, як і стіни двоповерхового будинку, що розмістився у центрі, густо посічені чи то кулями, чи осколками снарядів, чи розривами гранат.

І, мабуть, мало хто замислюється, відвідуючи це місце, над тим, а хто ж підвозив сюди будівельні матеріали, хто акуратно, цеглину до цеглини вкладав, виводячи товстелезні стіни, хто, словом, у спорудження цих всіх будівель вкладе в все своє вміння, свою енергію, силу...

Відвідувачі обов'язково обійшли б цю споруда довкола, а потім піднялися б сходами наверх. І вони обов'язково захотіли б дізнатися, що це за кам'яниця, коли вона була зведена, для якої мети? Чому вона зараз у запущеному стані? Словом, у них виникло б море питань. Але точної відповіді на них не отримали б, бо тут, на цій території, рідко хто буває з місцевих жителів, які повинні б хоч трішечки відкрити таємниці споруд. А якщо і зустрілися б проїжджі з місцевими жителями, то, ми впевнені, мало хто з них, особливо молодих, дав би вичерпні відповіді на поставлені вище питання.

Мабуть, відповіді на них слід почати з розкриття такої цікавої теми, як

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ФОРТУ

У другій половині XIX століття царський уряд вирішив укріпити західні рубежі Російської імперії. З цією метою вирішено було зміцнити Брест-Литовськ після того, як мимо цієї фортеці проклали залізницю па Варшаву. Мали бути споруджені укріплення при вході в Дніпровський лиман біля Очакова та Кінбурна. За ініціативою Е. І. Тотлебена — військового інженера-фортифікатора, генерала, були проведені обстеження у Віденському та Київському військових округах для вибору найвигідніших пунктів, заняття яких було б на перешкоді ворогові, який вторгнувся б і захотів би скористатися залізницею та іншими важливими шляхами. Рекогносцировки проводились біля Рівного, Білостока, Гродна, Проскурова. Дубна та верхньої частини долини Дністра. Тотлебен відвідав ці пункти, дав відповідні вказівки для розробки проектів запланованих тут нових фортифікаційних споруд.

Особлива нарада про стратегічне становище Росії визначила для будівництва: Осовець, форти у Варшавському військовому окрузі, Очаківські укріплення і форт біля Дубна, на що, за розрахунками, треба було 37 мільйонів карбованців.

Остаточно місце для форту вибрали на одному з невеликих горбів, що в якихось 6 кілометрах південно-західніше Дубна за селом Тараканів Поруч протікала річка Іква з болотистими берегами, які з південно-східного боку до деякої міри захищали б форт від наступу ворогів. Форт прикривав би й новоспоруджувану залізницю Здолбунів-Радзивилів, і старовинний шлях Ко-рець—Остріг—Дубно—Радзивилів (нині Червоноармійськ). Гарнізон форту-застави визначався приблизно в тисячу чоловік.

Першим начальником будівництва форту став автор його проекту Інженер-полковник Борисов. Будівельники розпочали з важких і трудомістких земляних робіт. Тисячі жителів навколишніх сіл і містечок возили тачками, возами, носили носилками землю. Працювали з раннього ранку до пізньої ночі, а за виснажливу роботу отримували мізерну плату:

Нарощування цього горбу почалося на початку 1860-х років. Потім почали копати обвідні рови. Ці земляні роботи завершено десь протягом десяти років. Якраз тоді закінчувалось будівництво залізниці між Дубном та Бродами, що проходила попід самою будовою.

Залізницею доставляли цеглу, цемент, пісок, інші будматеріали. Потім на пост начальника будівництва призначили Інженер-полковника Белікова. До 1080 року було завершено сезонні роботи, що стало значною подією для всього Південно-Західного краю Росії, у склад якого входила і територія нинішньої Рівненщини. Начальство, якому підпорядковувався форт, поспішило про цю подію повідомити Олександра III. Царська родина особисто оглядала форт 1890 р.

АЖ 105 КАЗЕМАТИВ...

Споруда являла собою земляні бруствери для польових гармат з ровом шириною в 20 я та глибиною в 3,5 м, заповненим водою. Фланкуюче укріплення мало на меті поразити ворога в «мертвій зоні» між фортом та залізницею.

На схилах першого земляного валу (ескарпу) — бетонні майданчики для гармат. Із рову, який відділяв 1-й та 2-й земляні вали, є виходи під першим валом, по яких захисники форту по тривозі могли займати місця біля гармат і кулеметів на схилах валу. Сам форт мав форму ромба: 180x220 метрів. Оборонна цегляна стіна завтовшки до 4 метрів була зверху засипана землею.

1-й та 2-й земляні вали роз'єднані ровом шириною 13 м. Довжина кожної з чотирьох сторін рову 200—240 метрів. Стіни рову міцно укріплені бетоном і цегляною кладкою. В цьому сухому рові було встановлено трьохрядну металеву решітку. Перед головним входом — залізний висувний міст. Із рову в центральну частину форту до казарм під другим земляним валом— 4 підземних входи з півдня, сходу, півночі, заходу.

У центрі форту — двоповерхова казарма, стіни якої вражають товщиною 1 міцністю. Вони віддалена від двоповерхових казематів смугою у 10 м. В казармі, яка нагадує еліпс (найбільший діаметр 80 м), розташувалися солдати і унтер-офіцери. А з півночі кілька казематів на 2-му поверсі були пристосовані для кімнат чергових офіцерів. На 1-му поверсі — каземати, які служили складськими приміщеннями. Всього у форту налічувалося 106 казематів, 35 з них -житлові.

Основний земляний хід до казарми вів зі сходу. Бійниці з обох його сторін були збудовані під певним кутом до входу. Це давало можливість знищити ворога, якщо він прорвався б усередину. Під 2-м земляним валом на різних горизонтах — підземні коридори, які опоясували секціями по периметру центральну казарму. З цих коридорів є виходи на зовнішні скати 2-го валу, тобто на вогневі позиції.

На території форту були колодязі із вмурованими в їх стіни рейками, з допомогою яких по спеціальних лотках лебідками піднімались з підземелля боєприпаси. Автор проекту передбачив будівництво трьох глибоких колодязів для води, що давало можливість обладнати водопровід. Була тут і каналізація. 1898 року з'явилося електроосвітлення, форт було телефонізовано.

Після, прийняття комісією форту тут розташувалась артилерійська фортечна рота, командиром якої був штабс-капітан Подгрудзький. На озброєнні форту було десять 6-Дюймових (152-мм) гармат з дальністю стрільби в 9—13 км. Вони призначалися для боротьби з важкою ворожою артилерією; було 8 легких гармат, вісім 57_мм гармат, 10 трьохлінійних кулеметів, 4 й 10 півпудових мортир. Ця зброя служила Для ведення ближнього бою. Всього у форті було 40 гармат та 10 кулеметів.

ПОВСТАННЯ, МІТИНГИ, БОТ

1905 року тут розташувався гарнізон, який складався з артилерійської та двох піхотних рот, солдати яких терпіли від утисків офіцерів. Зрозуміло, що вони активно підтримали першу російську революцію, виступили 2 лютого 1905 року під керівництвом обраного ними ж солдатського комітету. Повсталі вимагали демократизації армії. Усунення реакційно настроєних офіцерів, зменшення солдатської муштри, поліпшення харчування. Комендант форту для придушення виступу солдатів викликав козаків, які жорстоко розправилися з непокірними. Гарнізон розформували і заміняли іншим. Керівників бунту засудили до

каторжних робіт.

Форт перетворили у військову в'язницю, тут розташувався дисциплінарний батальйон 42-го Селенгінського полку.

Під час подій першої світової війни у серпні 1915 року форт захопили австрійські війська. У червні 1916-го російські солдати зав'язали тут бої, під час яких форт був частково зруйнований, але ворог - вибитий з нього.

28 лютого 1917 року після звістки про перемогу Лютневої революції у Петрограді у форті відбулися масові мітинги і збори.

Стіни форту пам'ятають бої, які тут вели російські війська, солдати Центральної Ради, гетьманщини, Директорії, польські жовніри. Але особливо жорстокі бої відбувалися влітку 1920 року. Їх вели наступаючі війська Червоної Армії, особливо бійці 45.Ої Волинської Червонопрапорної стрілецької дивізії, якою командував І. Е. Якір та 11-ої кавалерійської дивізії (нач. див Ф. М. Морозов) Першої Кінної армії (командарм С. М. Будьонний), проти білополяків, які засіли у форту.

ЗГАДУЮТЬ ОЧЕВИДЦІ

Тут треба згадати, що форт під Дубном був першим таким укріпленням на шляху 45-ої дивізії. Отже, досвіду у її бійців та командирів не було. Та й взагалі командири були порівняно дуже молоді. Крім того, гармат належного калібру, снаряди яких могли б завдати відчутних ударів форту, дивізія не мала. Отже, залишалася вся надія на мужність, відвагу, винахідливість, стійкість бійців.

І зав'язалися важкі, кровопролитні бої за оволодіння переправами через Ікву, за оволодіння фортом. Ось як розповідав про них політрук 400 полку 134 бригади І. Рєпін:

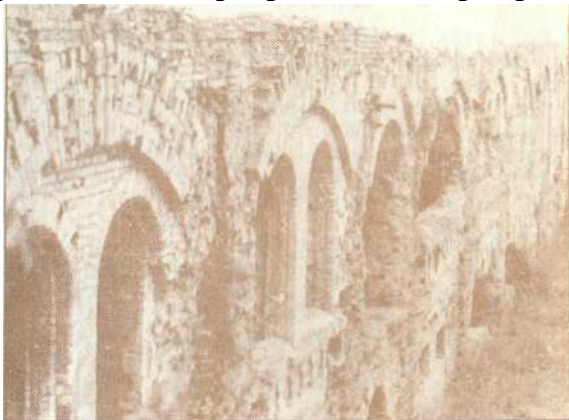
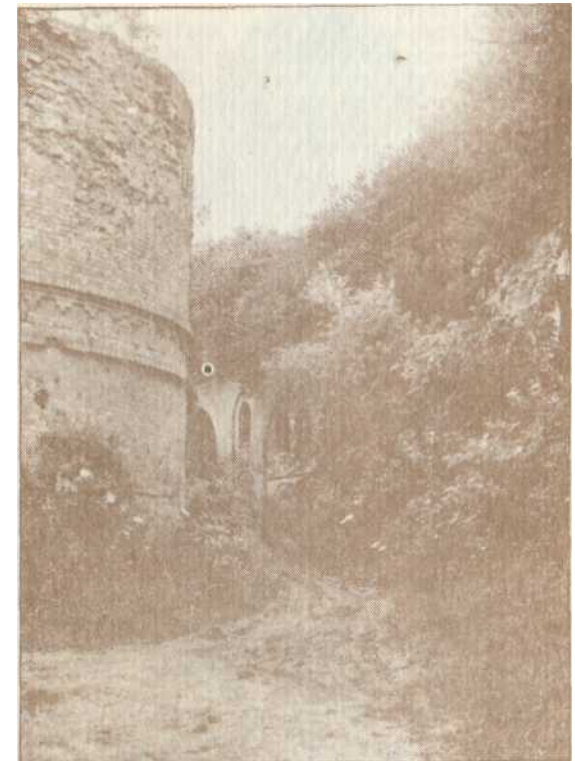
«Підходимо до Дубна. Велика, залита сонцем долина простягається перед нами на кілька верст. Де-не-де видніються острови зелені. Це — хмільники.

Форт Тараканів був наш, але тепер поляки його знову взяли і закріпилися в ньому. Почалася смуга безперервних боїв. Щодня штурм річки, а отже і форту, тривав. Ворог видихався. Про це свідчить донесення, направлене у штаб командиром польського бронепоезда «Хоробрий», який прикривав форт, поручик Невещинський:

«12. 07. 21.00. Становище дуже критичне. Потрібна негайна допомога — інакше вночі форт буде залишений. Розташування ворога — дугою від Тараканова до Загорець, майже через станцію Кам'яниця».

І гарнізон форту отримав жадану допомогу. Бої продовжувались з новою силою. Вони набирали все жорстокішого характеру. Це видно хоча б із зведень польського Генерального штабу, які в той час публікувалися у Варшаві. В одному з них говорилося:

«Бої в районі Дубна і Кам'яниці... тривають далі. Ворожі загоны, які під нашим натиском залишили Дубно, переходять до запеклих контр атак».

У зведенні польського Генштабу за 19 липня говорилося: «В цій битві (за форт — Г. Б.) дуже відзначилися бойові акції 7-ої авіаескадрилії Імені Костюшка, яка повітряними бравуровими атаками ширила переполох і замішання у ворожих рядах». Хоч у дійсності справа виглядала, як стверджує І. Ренін, не так:

«Кожен день літають над головами аероплани, їх звук до болю неприємний. Але шкоди вони не завдають». Бої під фортом йшли з перемінним успіхом. Деякі села по кілька разів» доводилося визволяти.

«В Дубні стоїть Будьонівська дивізія (тобто 11-а кавдивізія — І. Б.), 402-й полк займав чеську колонію Страклів. Наближається ніч. Наш кулемет йде в заставу, до переправи.

- Але де ж форт? Де поляки?

- Він десь тут, близько, за річкою, але його не видно...

Ніч минає тривожно. Невідомість примушує напружувати нерви».

Але все-таки сон взяв своє. Бійців, розбудив гарматний постріл. Всі посхоплювалися. І стали дивитися туди, куди полетів снаряд, за ним другий, вдалині, на горбу, почали рватися наші снаряди. Бійці зрозуміли, що саме там був форт, який «стояв зовсім близько, півверсти від нас, на протилежному березі Ікви. Кругом болото, перерізане тонесенькою лінією. То була залізниця, яка підходила до самого форту і, огинаючи його, ховалась за ним. На цій дорозі щось диміло. Стали гадати, що ж це таке? Але це питання скоро буде розв'язане: з предмета, який зацікавив нас, з'явився вогник, і над нашими головами зовсім близько пронісся з виттям і стогоном снаряд».

Так, це був бронепоезд. Він став частіше і частіше посилати снаряди по радянських бійцях. Озався гарматами і форт. Наші батареї також заговорили. І почалася артилерійсько-кулеметна дуель, яка тривала до самого вечора. Бійці спочатку з інтересом стежили за цією артилерійською дуеллю, але потім, після кількогодинної стрілянини перестали звертати увагу на неї. Як Згадує автор, «потім надокучило. Деякі лягли спати».

Оточені з усіх боків білополяки, які засіли у форту, і не думали здаватися. Більше того — вони здійснювали відчайдушні вилазки, хоч червоноармійці давали їм належну відсіч.

Про тодішні бої говорить зведення 45-ої стрілецької дивізії: «19 липня. Протягом учорашнього дня на форті (під Дубном) вівся вогневий бій. Підходів до переправи через р. Іква абсолютно немає. Всяке наше просування здійснювалося на місцевості без складок з ухилом в сторону противника. Кожен пункт пристрілений ворогом, який розташувався на дільниці двох наших бригад, 18-ма гарматами. 134 бригада при відновленні свого становища для повторного захоплення переправи до ст. Дубно зазнала великих втрат. Пересування найменшої нашої групи розвідників зустрічається ворожим ураганим вогнем».

В боях за форт брала участь і друга бригада 11-ої кавдивізії під командуванням С. М. Патоличева.

У збірнику воєнних зведень, виднійте генеральним штабом Польської армії у 1920 році «Перша польська війна (1918—1920 рр.) читаємо: «22. 07. 1920 р. На Південь від Луцька тривають запеклі бої в районі Торговиці і на залізниці Радзивилів — Дубно. Слід підкреслити героїзм групи майора Матчинського, яка незважаючи на те, що Дубно було залишене нашими підрозділами, залишилась протягом довгого часу у форту, а потім, з усіх сторін оточена ворогом, відступила під ураганим артилерійським вогнем і натиском бронеавтомобілів, прокладаючи собі шлях багнетами» (стор. 265).

Отже, перемога радянських військ була переконливою. Але вона далася великою ціною: тут, під фортом, загинула майже половина всієї 45-ої дивізії, більше тисячі чоловік.

В роки Великої Вітчизняної війни форт, по суті, не використовувався, хоч жорстокі бої навколо нього тривали. Тут тримали оборону у 1941-му червоноармійці, стримуючи натиск гітлерівських загарбників. В березні 1944 року під час визволення Дубенщини від фашистів форт також не відіграв призначеної йому ролі.

СТАН -АВАРІЙНИЙ!

...Минали десятиріччя. Форт пустував. Була спроба влаштувати тут склад. А в березні 1983 року форт обстежила бригада київських спелеологів, які працюють при Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури. Члени її оглянули об'єкт, визначили стан наземних та підземних споруд, склали топографічні плани.

Вони виявили, що земляний вал, який оточує форт, густо поріс деревами та кущами. Двоповерхова казарма, що в центрі форту, місцями збереглася добре, місцями стан її аварійний. Дах у доброму стані, міцно вкритий бітумом. Проте в будинку відсутні дашки і невідні труби, тала вода ранньою весною та пізно восени, потрапляючи в тріщини, вночі замерзає і розривав цегляну кладку. Арки другого поверху в аварійному стані. Внутрішні приміщення сухі, в основному чисті. Будинок казарми вимагає термінового капітального ремонту.

В доброму стані один наземний і два підземних поверхи зовнішнього обводу. В коридорах є 3 підземні колодязі, 2 із них засипані землею та уламками цегли. Приблизно у такому стані форт і зараз.

Пора заглянути у майбутнє форту, який споруджували протягом тривалого часу тисячі працьовитих рук жителів колишнього Дубенського та навколишніх з ним повітів. Отже, цей комплекс споруд, який налічує вже понад сторіччя, — пам'ятка архітектури, і треба її взяти під охорону держави.

Але це ще й пам'ятка історії. Значить, по-винна бути ще і охоронна дошка "про те, що форт охороняється державою. Це слід зробити негайно!

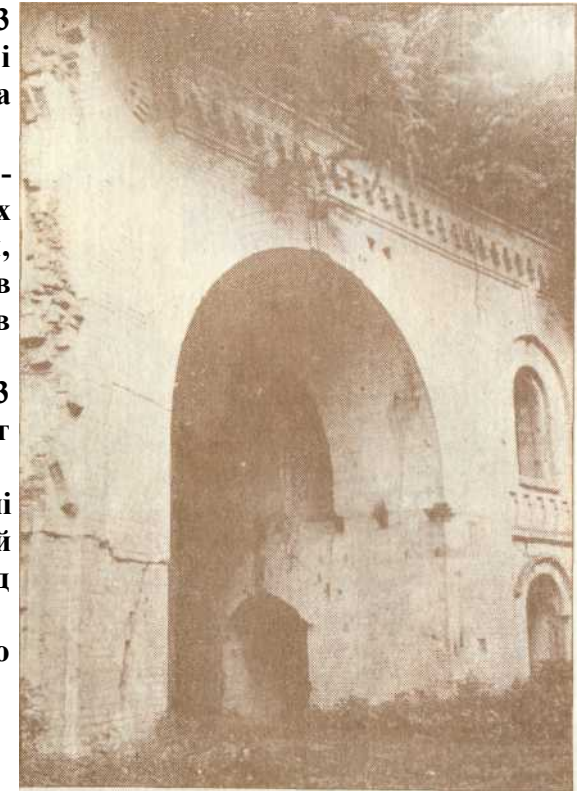
ЯКЕ МАЙБУТНЄ ПАМ'ЯТКИ?

А потім саме життя підказує нагальну потребу відновити форт, але, звичайно, не для військових цілей. Треба зробити все, щоб форт став екскурсійним туристським об'єктом. Чи реально це? Думається, що так. Ось приклад. Адже в лічених десятках кілометрів по шосе Дубно — Львів в Одеський замок, який не так давно стояв у руїнах; Зараз це — справжнє диво!

А згадаймо «Козацькі могили»... Після ремонту та реставрації цей музейний комплекс відвідують десятки тисяч екскурсантів щорічно з багатьох куточків світу.

Щоб ці задуми стали реальністю, зрозуміло, слід дуже багато попрацювати. Добре було б, якби за відновлення форту взялася якась солідна організація, бажано будівельна, під керівництвом досвідчених реставраторів.

Форт цього цілком заслуговує. Поруч з такими пам'ятками, як Острозький, Дубенський, Клеванський, Корецький замки, заповідником «Козацькі могили» в с. Пляшева Тараканівський форт повинен найняти почесне місце в їх ряду. Адже це — надбання всього українського на. роду, його гордість, і ми повинні його відновити та зберегти.

Дубно, 1990 р.